

Партійно-державна політика щодо кримських татар у 40-50-ті рр. XX століття

Українська незалежна держава упродовж усієї короткої історії прагне зробити все для того, щоб по можливості компенсувати моральний біль за вчинення одного з найстрахітливіших злочинів тоталітарного режиму – масової примусової депортації представників національних меншин кримських татар, болгар, вірменів, німців та греків за межі України. Від цієї трагічної події нас відділяє шістдесят років, але актуальність зазначеної теми визначається насамперед тим, що з позиції історичної оцінки обставини того жорстокого злочину в усіх деталях і проявах ще й досі залишаються білою плямою вітчизняної історії, нерідко породжуючи різні домисли та тлумачення.

Потреба часу змушує нас об'єктивно висвітлити події найжахливішого злочину тоталітарної системи щодо кримськотатарського народу, який за рішенням кремлівського керівництва був безпідставно звинувачений у зраді та враз позбувся своєї історичної Батьківщини, мови, культури, опинився в страшному і безправному становищі спецпоселенця.

У сучасних наукових публікаціях проблеми депортацій та відновлення прав спецпоселенців, повернення та облаштування їх у місцях постійного проживання досліджували М.Бугай, В.Баран, В.Брошеван, О.Бажан, О.Волобуєв, М.Губогло, В.Гарачуля, Ю.Данилюк, Ю.Зінченко, Х.Мустафаєв, А.Наберухін, Р.Хаялі. У переважній більшості цих наукових розвідок висвітлювалися процеси порушення конституційних гарантій і елементарних прав людини, виходячи із обвинувальних матеріалів примусового виселення кримських татар. Ними вперше на підставі архівних матеріалів був зроблений аналіз причин депортацій національних меншин, зокрема кримськотатарського народу.

Інститутом історії України НАН України, Головною редакційною колегією науково-документальної серії книг “Реабілітовані історією” у

збірнику “Кримські татари: шлях до повернення” оприлюднені документи та матеріали з історії кримськотатарського національного руху другої половини 40-х початку 90-х років ХХ століття, які дають можливість відстежити проблеми повернення на батьківщину кримських татар, відображають позицію українських, російських правозахистних організацій, протидію зазначеним процесам владних структур та радянських спецслужб.

Авторський колектив, очолюваний Ю.Білухою, за підтримки Державного департаменту у справах національностей та міграцій, Міністерства юстиції України в серії збірників „Депортовані кримські татари, болгар, вірмени, греки, німці” подав документальні матеріали, які через призму об’єктивності та неупередженості розкривають нагальну необхідність переосмислення історичного процесу повернення депортованих на історичну батьківщину та їх інтеграцію в українське суспільство.

Мета цієї статті – дослідити реабілітаційну партійно-державну політику щодо депортованих у травні 1944 р. кримських татар, відстежити проблеми повернення та облаштування депортованого народу.

Депортація окремих етнічних груп в СРСР практикувалася ще до війни. Зокрема, у 1935-1936 рр. з Поділля організованим порядком було виселено 11634 польські та німецькі родини, а це щонайменше 46500 громадян¹. У 30-ті роки були ліквідовані сільські та селищні національні ради, адміністративно-територіальні райони.

28 серпня 1941 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР була ліквідована автономія німців Поволжя. Згідно з постановою ЦК ВКП(б) від 29 травня 1942 року з Краснодарського краю були депортовані кримські татари разом німцями та румунами. Наприкінці 1943 р. перестала існувати автономія карачаївців і калмиків, на початку 1944 р. – чеченців, інгушів та балкарів, а в травні методи національної політики тоталітаризму були перенесені на кримських татар, які звинувачувалися у колабораціонізмі й підлягали виселенню.

Депортацію кримських татар та інших народів із територій їх постійного проживання обґрунтовувати лише війною не зовсім справедливо і

об'єктивно. Не останню роль у цих заходах відіграв фактор впливу особистості, хоча, безперечно, війна стала додатковим і могутнім імпульсом для застосування виправданого методу каральної політики.

8 квітня 1944 р. розпочалася кримська наступальна операція Червоної армії, яка супроводжувалася оперативно-чекістськими заходами, що були передбачені наказом від 13 квітня 1944 р. народного комісара внутрішніх справ Союзу РСР Л.Берії та народного комісара державної безпеки В.Меркулова „Про заходи по очищенню території Кримської АРСР від антирадянських елементів”. Сплановані заходи проти антидержавних, зрадницьких елементів були цілком виправдані і носили захисний характер.²

Після оволодіння 10 травня 1944 р. військами 4-го Українського фронту під командуванням Ф.Толбухіна м.Севастополем Верховний головнокомандуючий збройними силами СРСР Й.Сталін видав наказ, в якому констатовалося, що „Крим повністю очищений від німецько-фашистських загарбників”.³ Того ж дня Л.Берія надіслав лист Сталіну з проектом постанови Державного комітету оборони СРСР „Про кримських татар”, в якому передбачалися конкретні заходи щодо вислання до 1 червня 1944 р. всіх татар з Криму в Узбецьку РСР. Вже наступного дня, 11 травня, постанова Державного комітету оборони СРСР була прийнята⁴.

Оперативність прийняття постанови ДКО „Про кримських татар” засвідчує, що всі організаційні моменти майбутньої акції були заздалегідь узгоджені в усіх інстанціях та отримали дозвіл і підтримку Сталіна.

Операція з виселення кримських татар розпочалася на світанку 18 травня 1944 року і вже через два дні заступник наркома державної безпеки Кобулов та заступник наркома внутрішніх справ Серов, які здійснювали керівництво акцією, доповідали Л.Берії про її завершення. Лише 48 годин потрібно було організаторам, щоб силоміць вивести 191 044 особи кримськотатарської національності з Криму⁵. Організатори і виконавці ініціювали питання про виселення з Кримської АРСР німців, австрійців, угорців, румунів, італійців, болгарів, вірменів та представників інших

народностей. На кінець червня 1944 року із Криму було виселено ще 38 202 особи зазначених національних меншин⁶.

Поряд з цим розпочався процес руйнування пам'яток культури кримськотатарського народу. За розпорядженням РНК СРСР від 20 червня 1944 року № 13287 діти спецпоселенців були позбавлені права навчатися рідною мовою. Було закрито мечеті в містах Євпаторії, Бахчисараї, Севастополі, Феодосії та в інших селах автономії.

Проведення заходів з виселення кримських татар та представників інших національних меншин з Криму та нищення культурних цінностей були закріплені Указом Президії Верховної ради РРФСР від 14 грудня 1944 р. „Про перейменування районів та районних центрів Кримської АРСР”. Державно-партійні органи прагнули зробити все, щоб в адміністративно-територіальному поділі автономії не було навіть назв, які пов'язані з висланим корінним населенням півострова. За цим Указом у Кримській АРСР проведено перейменування 11 районів та районних центрів⁷. Постанова Кримського бюро обкому ВКП(б) від 25 вересня 1948 року “Про перейменування населених пунктів вулиць, окремих видів робіт та позначень” зобов'язувала облвиконком продовжити роботу щодо перейменування населених пунктів залізничних станцій, річок, долин, окремих видів робіт із татарським позначенням, роз'яснюючи при цьому значення нових російських найменувань.

Правове становище спецпереселенців було визначене Постановою РНК від 8 січня 1945 р. Передача повноважень спецкомендатурам НКВС з контролю суспільного життя висланих негативно позначалася на їх адаптації в умовах депортації. Політика режиму була спрямована на обмеження особистих, соціальних, політичних і громадянських прав виселених. Зростання невдоволення спецпереселенців своїм безправним становищем вело до збільшення кількості втеч, які своєю чергою, призводили до посилення режиму спецпоселень з боку держави.

26 листопада 1948 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла Указ “Про кримінальну відповідальність за втечі з місць обов'язкового і

постійного поселення осіб, виселених у віддалені райони Радянського Союзу в період Великої Вітчизняної війни”. Цей законодавчий акт закріплював навічне виселення без права повернення їх на попередні місця проживання. За самовільний виїзд чи втечу визначалася міра покарання 20 років каторжних робіт, а переховування втікача - до 5 років позбавлення волі⁸. Текст Указу доводився під розписку до відома кожного повнолітнього спецпоселенця і мав слугувати серйозною пересторогою для тих, хто не хотів коритися антигуманній системі.

Ці фактори, а також усвідомлення трагедії, яка відбувалася, сприяли появі перших актів протесту у формі втеч, неявки на облік до спецкомендатур, “антирадянської” і “антипартійної” пропаганди. Певні надії на зміни у правовому становищі спецпереселенців настали лише після 1953 р. Президія ЦК КПРС 15 січня 1954 року, при розгляді питання “Про звільнення від спецпоселення окремих категорій спецпоселенців і зняття деяких обмежень у правовому положенні спецпоселенців”, утворила комісію у складі п’яти чоловік, яку очолив К.Ворошилов⁹.

Необхідно зазначити, що на початок 1954 року за даними МВС СРСР на спецпоселенні перебували 2 млн. 819 774 осіб, серед них 884 057 дітей до 16-річного віку. Основну групу спецпоселенців – близько двох мільйонів чоловік - становили німці, карачаївці, чеченці, інгуші, балкари, калмики та кримські татари. З України було виселено 381 311 чоловік, в тому числі 175 063 – “оунівці” із західних областей на підставі постанов Ради Міністрів СРСР від 10 вересня 1947 року та 4 жовтня 1948 року¹⁰.

Вивчивши стан у спецпоселеннях, комісія дійшла до висновку, що більша частина спецпоселенців міцно осіла на проживання у місцях поселень, закріпилася у промисловості та сільськогосподарському виробництві, сумлінно ставилась до своїх обов’язків, брала активну участь у суспільно корисній праці.

За діючим положенням спецпоселенці зобов’язані були щомісячно відмічатися у спецкомендатурі, виконувати всі її вимогам і при порушенні режиму, громадського порядку до них застосовувалися адміністративні

стягнення у вигляді штрафу до 100 карбованців або арешту до 5 діб. За ухиляння від суспільно корисної праці в місцях поселення для спецпоселенців застосовувалася кримінальна міра покарання – 8 років роботи у виправно-трудовах таборах.

Встановлений режим у місцях спецпоселення особливо важко відбивався на дітях спецпоселенців. У спільній директиві міністерства внутрішніх справ СРСР і Прокуратури СРСР від 16 травня 1949 року зазначалося, що всі діти спецпоселенців, які проживають у спецпоселеннях разом із висланими батьками (родичами), по досягненні 16-річного віку підлягають зарахуванню на вічне поселення і їм оголошується Указ Президії Верховної Ради СРСР від 26 листопада 1948 року, яким визначалася їх кримінальна відповідальність. Вони бралися на спеціальний облік спецкомендатурами як спецпереселенці і на них розповсюджувалися всі діючі на той час положення. За рахунок дітей з кожним роком збільшувалася загальна чисельність спецпереселенців. Зокрема, за період з 1945 по 1952 роки було взято на постійний облік спецпоселень 332 739 дітей, які досягли 16-річного віку¹¹.

Враховуючи те, що переважна більшість спецпоселенців особисто не була причетна до вчинення державних злочинів, вважалось за недоцільне подальше зберігання деяких обмежень для спецпоселенців. Комісія внесла такі рекомендації:

а) надати право спецпоселенцям вільно пересуватися в межах області, а у відрядження, по путівках на курорти, у будинки відпочинку і т.д. – в будь-який населений пункт країни на термін, зазначений у посвідченнях на відрядження або путівках, але при цьому обов'язково інформувати органи МВС про термін перебування у від'їзді за місцем перебування на обліку у спецпоселенні;

б) дозволити спецпоселенцям безперешкодно змінювати місце проживання в межах адміністративного району, зобов'язавши їх інформувати про це районні відділи МВС, а зміну місця проживання з виїздом за межі адміністративного району проводити з дозволу МВС – УМВС;

в) встановити для спецпоселенців особисту явку на реєстрацію в органи МВС замість одного разу в місяць – один раз у три місяці;

г) заборонити органам МВС за порушення режиму проводити арешт спецпоселенців в адміністративному порядку.

Поряд з цими пропозиціями комісія вважала за необхідне зняти із посімейного обліку всіх дітей спецпоселенців молодших 18-річного віку і надалі на облік їх не брати. Було запропоновано зняти з обліку спецпоселень членів і кандидатів в члени КПРС, комсомольців, нагороджених орденами і медалями, учасників Вітчизняної війни. Одночасно було визнано небажаним, щоб виселені у свій час із Криму, Кавказу, Поволжя, прикордонних районів України, Білорусії та прибалтійських республік знову повернулися у ці райони¹².

19 травня 1954 року членом комісії, міністром внутрішніх справ СРСР С.Кругловим були підготовлені конкретні пропозиції на адресу ЦК КПРС про зняття обмеження правового становища спецпоселенців, які були взяті за основу при підготовці постанови Ради Міністрів СРСР від 5 липня 1954 року № 1439 – 649с “Про зняття деяких обмежень у правовому становищі спецпоселенців”. Оцінюючи зміст цієї постанови, необхідно зазначити, що незважаючи на косметичні заходи, вона передбачала більш м’які обмеження щодо правового становища спецпереселенців, ніж ті, які пропонувала комісія, очолювана К.Ворошиловим. Ці пом’якшуючі обмеження визначалися у наступному:

1. Надати особам, які перебувають на обліку спецпоселень та займаються суспільно корисною працею, право проживати у межах цієї області, краю, республіки, а за службовими відрядженнями – право вільного пересування в будь-який пункт країни на загальних підставах. Це право не розповсюджувалося на спецпоселенців, які не брали участь у суспільно корисній праці, порушували режим та громадський порядок у місцях поселення.

2. Для спецпоселенців встановлювався змінений порядок щодо особистої явки для реєстрації в органи міністерства внутрішніх справ один

раз на рік. Особи, які мали постійне місце проживання, зобов'язувалися знятися з обліку у спецкомендатурах і стати на облік на новому місці проживання в органах МВС СРСР.

3. Звільнення з-під адміністративного нагляду та зняття з обліку дітей спецпоселенців до 16-річного віку. Не застосовувати до них у подальшому обмеження, які розповсюджувалися на спецпоселенців. Діти старше 16 років знімалися з обліку спецпоселень при прийнятті і направленні їх у навчальні заклади, їм дозволявся виїзд на навчання в будь-який населений пункт держави.

4. Відмінювалися штрафи та арешти як адміністративні міри покарання спецпереселенців за порушення режиму в місцях поселення.

Поряд з цим постановою Ради Міністрів СРСР зобов'язувала органи виконавчої влади різних рівнів посилити політичну роботу, залучати спецпоселенців до роботи у профспілкові та комсомольські організації, а також заохочувати і нагороджувати їх за трудові досягнення та залучати до праці відповідно до отриманої освіти та набутої спеціальності¹³.

Необхідно визнати, що у додатку цієї постанови були визначені категорії спецпоселенців, на яких не розповсюджувалися передбачені заходи. Зокрема, до цих категорій відносилися українські націоналісти, члени "ОУН-УПА", куркулі та їх сім'ї, що були вислані із західних областей Української РСР у 1944 – 1952 рр., та єговісти, вислані із цього регіону в 1951 – 1953рр.

Одночасно з постановою Ради Міністрів СРСР "Про зняття деяких обмежень у правовому становищі спецпоселенців" 13 липня 1954 року без особливого інформування у засобах масової інформації був прийнятий Указ Президії Верховної Ради СРСР "Про відміну Указу Президії Верховної Ради СРСР від 26 листопада 1948 року "Про кримінальну відповідальність за втечу із місць обов'язкового і постійного поселення осіб, виселених у віддалені райони Радянського Союзу в період Вітчизняної війни", який протягом кількох років служив підставою щодо репресій кримських татар.

Вищезазначені документи стали основою для прийняття наказу Міністра внутрішніх справ СРСР "Про зняття деяких обмежень у правовому

становищі спецпоселенців” та спільного наказу Генерального прокурора СРСР, Міністра внутрішніх справ СРСР та голови КДБ при Раді Міністрів СРСР, в яких деталізувався механізм звільнення і зняття з обліку спецпоселенців від вислання на поселення. Проте нормативно-правові документи аж ніяк не стосувалися кримськотатарських переселенців.

Оцінюючи суспільно-політичну ситуацію в Українській РСР після передачі Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР¹⁴ та пропозицій урядових структур щодо обмеження правового становища спецпоселенців, Кримський обком КПУ 15 березня 1954 року звернувся з листом до секретаря ЦК КП України О.Кириченка з проханням звернутися з клопотанням до ЦК КПРС про заборону всім адміністративно висланим громадянам у 1944 р. повертатися на проживання до Криму¹⁵. Ця пропозиція, в першу чергу, базувалася на підставі того, що житло та господарські будівлі депортованих були передані колгоспникам-переселенцям з інших областей, у користуванні яких вони перебувають до цього часу, і повернення їх депортованим значно ослабить особисті господарства багатьох переселенських сімей, що може привести до їх виїзду із Криму. Крім цього, наголошувалося, що Кримську область, як прикордонну територію, недоцільно заселяти бувшим депортованим населенням. Одночасно пропонувалося звільненим спецпоселенцям, що прибули до Криму, виїхати на проживання в інші області Радянського Союзу з можливою компенсацією відібраного майна для подальшого облаштування власного господарства.

Велика кількість скарг та запитів, які надходили з місцевих радянських органів та прокуратур щодо порядку повернення майна незаконно висланих осіб, змусила відділ по спецправах Генеральної прокуратури СРСР 29 березня 1955 року підготувати доповідну записку “Про необхідність обумовлення порядку повернення майна висланих на поселення”, в якій акцентувалася увага на дії місцевих органів влади щодо майна депортованих кримських татар. Зокрема, зазначено, що “все майно у містах після їх виселення було передано до місцевих рад, а в колгоспах будинки навечно передані нещодавно прибувшим колгоспникам.

...Встановлено, що органи МВС при цьому допускали порушення, у зв'язку з чим стала надходити велика кількість скарг від осіб, безпідставно висланих, з вимогою повернення їм незаконно вилученого майна, в тому числі й нерухомого”¹⁶. Документ передбачав процедуру повернення майна, яке належало місцевим радам і вирішувалося виключно радами або в судовому порядку. Проте особлива увага акцентувалася на роботі місцевих організацій, їх пропагандистській направленості щодо закріплення спецпоселенців у місцях поселення на постійне проживання і надання їм відповідної допомоги з облаштування, зобов'язуючи місцеві органи будь-якою ціною знімати напругу в місцях проживання депортованих.

XX з'їзд КПРС рішуче засудив вседержавний режим репресій та терору, вселив надію мільйонам репресованих та депортованих. У матеріалах з'їзду особливо була виділена трагічна доля карачаївців, калмиків, чеченців, інгушів, балкарців. Серед скривджених тоталітарним режимом не знайшлося місця кримським татарам. Пояснити цей факт можна лише тим, що у вищому партійному керівництві держави існувала певна упередженість щодо розв'язання гострих проблем депортованих народів. Саме такий підхід проявився в указі президії Верховної ради СРСР від 28 квітня 1956 року за № 135/42 “Про зняття обмежень у спецпоселеннях з кримських татар, балкарців, турків – громадян СРСР, курдів, хемшилів та членів їх сімей, виселених в період Великої Вітчизняної війни”¹⁷. Законодавчим актом передбачалося зняття з обліку спецпоселень і звільнення з-під адміністративного нагляду вищеназваних народів. Разом з тим, вони позбавлялися права на компенсацію майна, що було конфісковано при виселенні і, найголовніше, цей указ не дозволяв депортованим повертатися на історичну батьківщину.

Наказ міністра внутрішніх справ СРСР від 29 квітня 1956 року за № 0144 дав можливість відпрацювати систему і зняти з обліку протягом двох місяців спецпоселенців, звільнивши від адміністративного нагляду кримських татар та членів їх сімей. Поряд з цим правоохоронні органи зобов'язувалися під розписку ознайомлювати спецпоселенців, що зняття з

них обмежень щодо спецпоселень не веде за собою повернення їм майна і що вони не мають права повертатися до місць, звідки вони були виселені¹⁸.

Після прийняття указу Президії Верховної Ради СРСР „Про прийняття деяких обмежень у правовому становищі спецпоселенців” представники кримських татар та інших національностей намагалися сім’ями повертатися на місце постійного проживання. Беручи до уваги складність переселення в Крим, вони перебиралися у Мелітопольський та Акімовський райони Запорізької області. Так, за липень – жовтень 1956 року в ці райони переїхали на проживання 196 сімей кримських татар у кількості 778 осіб та 94 особи інших депортованих із Криму національностей. З боку місцевої влади були проведені заходи щодо їх працевлаштування. З 410 працездатних кримських татар було працевлаштовано 327 осіб¹⁹.

Зваживши всі проблеми з розселенням, працевлаштуванням та суспільно-політичну ситуацію у прилеглих до Криму районах рада Міністрів Української РСР 15 грудня 1956 року прийняла секретну постанову „Про розселення громадян, які раніше проживали в Кримській області”, в якій визнано недоцільним розселення депортованих кримських татар, німців, греків, болгар, вірменів на території Херсонської, Запорізької, Миколаївської та Одеської областей. Обласним, міським та районним виконавчим комітетам заборонялося приймати на поселення колишніх спецпоселенців. Одночасно було рекомендовано надавати їм необхідну допомогу у виїзді за межі цих областей, а тим хто вже проживає пропонувалося розселити в інші регіони республіки та за межі України, враховуючи їх сімейні та родинні зв’язки.

Розглядаючи можливість повернення на історичну батьківщину депортованих народів, ЦК КПРС 24 листопада 1956 року прийняв постанову “Про відновлення національної автономії калмицького, карачаївського, балкарського, чеченського та інгушського народів”, яка для долі кримськотатарського народу відіграла трагічну роль. Зокрема, в її шостому пункті зазначено: “Визнати недоцільним надання автономії татарам, що раніше проживали в Криму, маючи на увазі, що колишня Кримська АРСР не була автономією лише татар, а являла собою багатонаціональну республіку, в

якій татари складали менше 1/5 частини всього населення, і що в складі РРФСР є національне автономне об'єднання – Татарська РСР, а також те, що в нинішній час територія Криму є областю Української РСР і заселена. Разом з тим, враховуючи прагнення частини татар, раніше проживаючих у Криму, до національного об'єднання, роз'яснити, що всі, хто бажають, мають право поселятися на території Татарської АРСР»²⁰. Ця постанова повністю обмежила кримський народ, заборонила йому повертатися у місця колишнього проживання і навіть не претендувати на повернення конфіскованого майна.

Отже, реабілітаційні заходи, які були започатковані в 50-х роках ХХ століття щодо депортованих кримських татар, мали чисто пропагандистський характер, відображали популістський підхід партійних та державних структур у демонстрації дотримання прав людини. Це своєю чергою, консолідувало національні сили кримських татар у боротьбі за повернення на батьківщину, яка стала їх головною метою майже на сорок років.

¹ Жезицький В.Й. Масові депортації населення Поділля // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД,КГБ. – 1997. - № 1/2. – С.131.

² Крымскотатарское национальное движение -М., 1992. Т. 2. (Документы. Материалы. Хроника). – С.42-43.

³ Крым в период Великой отечественной войны. 1941-1945: Сборник документов и материалов. – Симферополь, 1993. – С.379-380.

⁴ Наберухін А.І. 1944 рік: Депортація Криму // Кримські татари 1944 -1994 рр. – К.: Рідний край, 1995. – С. 6.

⁵ Депортація: Берія докладає Сталіну ... // Коммунист. - 1991. - № 3. – С.108.

⁶ Баран В. Крим: 1944 рік (Архівні джерела про депортацію) // Сучасність. - 1993. - № 8. – С. 75.

⁷ Кримські татари 1944 -1994 рр. (Статті. Документи. Свідчення очевидців) –К.: Рідний край, 1995. –С.76-77.

⁸ Депортовані кримські татари, болгары, вірмени, греки, німці. Збірник документів (1941-1998). – К.: Абрис, 1999. – С. 10-11.

⁹ Реабилитация: как это было. - М.: МФД, 2000. – С.390.

¹⁰ Підрахунки автора за: “Реабилитация: как это было”. - М.: МФД, 2000. – С.99 - 102.

¹¹ Архів Президента Російської Федерації (далі АПРФ) - Ф. 3. Оп. 58. Спр. 181. – Арк. 10 – 11.

¹² АПРФ. - Ф. 3. Оп. 58. Спр. 181. – Арк. 12 – 13.

¹³ Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. Ч. II. - Курск. 1999. - С.263 – 264.

¹⁴ Ведомости Верховного Совета СССР. – 1954. - № 4 – С.147.

¹⁵ Національні відносини в Україні у ХХ ст. – К., 1994. – 326-327.

¹⁶ Державний архів Російської Федерації. - Ф. 8131. Оп. 32. Спр. 4288. - Арк. 74-77.

¹⁷ Зінченко Ю. Кримські татари. – К., 1998. – С. 149-150.

¹⁸ Баран В. Крим: 1944 рік (архівні джерела про депортацію) // Сучасність. – 1993. - № 8. – С.77.

¹⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. Оп. 24. Спр. 4306. - Арк. 187-188.

²⁰ Російський державний архів новітньої історії. - Ф. 3. Оп. 12. СПР. 145. Арк. 109 – 115.

Історія України: маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. – Вип.27 – К.: 2004. – С.156-168.